

БОШЛАНҒИЧ СИНФ ОНА ТИЛИ ВА ЎҚИШ ДАРСЛАРИДА НУТҚ ЎСТИРИШНИНГ МЕТОДИК ИМКОНИАТЛАРИ

Юлдуз Асадовна Пўлотова

*Бухоро давлат университети
бошланғич таълим методикаси
кафедраси ўқитувчиси, p.f.f.d. (PhD)*

Сайёра Каримова

*Бухоро давлат университети
талабаси*

Мақолада бошланғич синф она тили ва ўқиш дарсларини интеграциялашнинг методик имкониятлари хусусида фикр юритилган. Жумладан, «Ўқиш китоби» дарсликларида берилган матнлар бошланғич синф ўқувчиларида нутқ кўникмаларини шакллантиришда восита ҳисобланади. Бошланғич синфларда ўқиш дарсларининг асосий мақсади ўқувчиларни матн мазмунини тўғри тушуниш, онгли ва ифодали ўқий олиш, матнда берилган ахборотни идрок қилиш, матнда ифодаланган воқеликка нисбатан муносабат билдиришга тайёрлаш каби масалалар ёритилган.

Калит сўзлар: она тили, ўқиш, интеграция, тил, нутқ, лингвистик компетенция, ўқитувчи, ўқувчи.

В статье рассматриваются методические возможности интеграции уроков родного языка и чтения в начальных классах. В частности, тексты, представленные в учебниках "книга для чтения", являются средством формирования речевых навыков у младших школьников. Основной целью уроков чтения в начальных классах является освещение таких вопросов, как правильное понимание учащимися содержания текста, умение читать осознанно и выразительно, восприятие информации, представленной в тексте, подготовка учащихся к реагированию на реальность, выраженную в тексте.

Ключевые слова: родной язык, чтение, интеграция, язык, речь, лингвистическая компетентность, учитель, ученик.

The article discusses the methodological possibilities of integrating native language and reading lessons in primary classes. In particular, the texts presented in the textbooks "book for reading" are a means of developing speech skills in younger students. The main purpose of reading lessons in primary classes is to highlight such issues as the correct understanding of the content of the text by students, the ability to read consciously and expressively, the perception of information presented in the text, and preparing students to respond to the reality expressed in the text.

Keywords: native language, reading, integration, language, speech, linguistic competence, teacher, student.

Жаҳон билан бўйлашаётган Ўзбекистон Республикасининг таълим сиёсатининг мазмун-моҳияти ҳам “Ёшларимизнинг мустақил фикрлайдиган, юксак интеллектуал ва маънавий салоҳиятга эга бўлиб, дунё миқёсида ўз тенгдошларига ҳеч қайси соҳада бўш келмайдиган инсонлар бўлиб камол топиш” [1, 146] ларига қаратилган, жумладан, она тили ва адабиёти фани ўқитувчилари олдида она тилини севадиган, қадрлайдиган, унинг бойлиги, гўзаллиги ва бетакрорлигини ҳис этадиган, лингвистик ва нутқий билим, малака ва кўникмалари ҳамда лаёқатлари етук ўқувчиларни тарбиялашдек муҳим вазифа қўйилган. Бу бадий матнлар таҳлили асосида ўқувчиларда ҳаётий эҳтиёжга айланган прагматик компетенцияларни ривожлантириш ва такомиллаштириш масалалари тадқиқи долзарб эканлигини кўрсатади.

Она тили фанидан давлат таълим стандартлари – ДТСнинг малака талаблари бўйича ўқувчи шахсида шакллантирилажак ўз-ўзини жисмоний, маънавий, руҳий, интеллектуал ва креатив ривожлантириш; камолотга интилиш, мустақил ўқиб-ўрганиш; нутқий коммуникатив компетенциясини мунтазам ошириб бориш; ўз билими, хатти-ҳаракатини баҳолаш ва мустақил қарор қабул қилиш компетенциясини эгаллаш, тил имкониятларидан фойдаланган ҳолда фикрни тўғри, равон баён эта олиш қобилиятини ривожлантириш каби меъёрларга алоҳида эътибор қаратилган [2].

Ҳар бир давлатнинг таълим соҳасида болаларда нутқ ўстириш тизимнинг асосий таркибий элементи сифатида эътироф этилган. Ўзбекистонда ҳам узлуксиз таълимнинг дастлабки босқичлари – мактабгача ва бошланғич таълим даврида болаларда нутқни ўстириш педагогик жараённинг муҳим йўналиши этиб белгиланган. Глобал ахборотлашув ва инновацион таълим муҳитининг шаклланиши, инсон капиталини ривожлантиришга бўлган ижтимоий эҳтиёжнинг ортиши ёш авлодни ҳар томонлама камол топтириш, интеллектуал жиҳатдан ривожлантириш, бунда нутқ имкониятларидан фойдаланишни тақозо этмоқда.

«Интеграция» сўзи латинча интегрatio — тиклаш, тўлдириш, «интегер» — бутун сўзидан келиб чиққан. Бу борада икки тушунчага эгамиз:

1. Тизим, организмнинг алоҳида табақалаштирилган қисм ва вазифаларнинг боғлиқлик ҳолатини билдирувчи тушунча ва шу ҳолатга олиб боровчи жараён.

2. Табақалаштириш жараёнлари билан бирга амалга оширилаётган фанларни яқинлаштириш жараёни. Интегратив ёндашиш турли даражадаги тизимли алоқаларнинг объектив яхлитлигини акс эттиради. Интеграция илгари бўлинган қисмларни бир бутунга бирлаштириш билан боғлиқ. Интеграциялаш мобайнида бир-бирига боғлиқлик ҳажми ошади ва тартибга тушади, шу тизим қисмларнинг ишлаши ва ўрганиш обектининг яхлитлиги тартибга солинади. Бу умумий қоидаларни қандай қилиб мактаб таълимида қўллаш мумкин?

Таълимдаги интеграция ўқув фанлари мазмунини конструкциялашга тизимли ёндашиш орқали кўриб чиқилади. Интеграциянинг турли даражалари ажратилади:

бошланғич, билимларни бирлаштириш; оралиқ - фанлар бўлимларини бўлиш интеграцияси.

Шахс нутқини ўстиришда мактабгача ва бошланғич таълим босқичлари бошланғич давр бўлиши инобатга олинса, уларнинг такомиллаштирилиши, “бошланғич таълим мазмунини тўлиқ интеграллаштириш, мазкур мазмунда таълим-тарбия элементлари уйғунлигини таъминлаш” [3, 15-б.]нинг нақадар долзарб аҳамиятга эгалигини кўрсатади.

“Нутқ”, “нутқ ўстириш”, “матн устида ишлаш”, “матн устида ишлаш орқали нутқ ўстириш”, “бошланғич синф ўқиш дарсларида матн устида ишлаш орқали нутқ ўстириш” кабилар тадқиқот муаммосининг муҳим таянч тушунчаларидир. Уларнинг моҳиятини етарлича англаш тадқиқотни олиб боришда муаммонинг тўғри, оқилона ечимини топишга имкон беради.

Нутқда қуйидаги хусусиятлар намоён бўлади:

1) фикрни баён этиш эҳтиёжини амалга оширишга қаратилади, тугалланган мавзунини ифодалайди, логик ва грамматик қоидалар асосида тузилади, мустақил, тугалланган, ўзаро боғланган маъноли қисмларга бўлинади (у боғланишли нутқ деб аталади) [7, 321-б.];

2) оғзаки ва ёзма шаклда ифодаланади;

3) оғзаки ва ёзма нутқни ривожлантириш ягона жараёнда кечади;

4) шунга қарамай, оғзаки ва ёзма нутқ орасида жиддий тафовутлар мавжуд (улар ҳақида ишнинг кейинги бобида батафсил сўз юритилади);

5) нутқ мулоқот чоғида иштирок этувчиларнинг сонига кўра диалогик ва монологик каби турларга бўлинади;

6) диалог оғзаки нутқнинг кенг тарқалган турларидан, нутқий мулоқотнинг табиий шаклларида бири бўлиб, икки ёки бир неча шахс ўртасида кечади;

7) оғзаки нутқ, табиатига кўра, кўпроқ суҳбат шаклида юзага келади;

8) нутқнинг жуда муҳим шаклларида бири саналадиган монолог диалогга нисбатан мазмунни ифодалаш учун тил воситаларини танлаш, нутқнинг қурилишига кўра бир қадар анъанавийликка эга.

«Ўқиш китоби» дарсликларида берилган матнлар бошланғич синф ўқувчиларида нутқ кўникмаларини шакллантиришда восита ҳисобланади. Бошланғич синфларда ўқиш дарсларининг асосий мақсади ўқувчиларни матн мазмунини тўғри тушуниш, онгли ва ифодали ўқий олиш, матнда берилган ахборотни идрок қилиш, матнда ифодаланган воқеликка нисбатан муносабат билдиришга тайёрлашдир. Шунга кўра, бошланғич синф ўқитувчиси методик тайёргарликни дарснинг мақсади, ўрганилаётган материалнинг мазмуни, ўқувчиларнинг мавжуд билим, кўникма, малакалари даражасига кўра амалга оширади. Ўқувчиларни асар матнини ўқишга тайёрлашда, биринчи навбатда, уларни матн мавзуси, тили, ғоявий мазмуни ва бадиий-эстетик қиймати билан таништириш, матн мазмунидан тегишли хулоса

чиқаришга эътибор қаратилади. Ўқиш фаолияти ҳам нутқнинг алоҳида кўриниши ҳисобланади.

Ўқувчининг ўз фикрини қанчалик мазмунли, аниқ ва тўғри ифодалай олиши унинг ўқув-билиш фаоллиги даражасини, кўникма ва малакаларини аниқлашга имкон беради. Ўқиш дарсларида матнни идрок қилиш ва мазмун-моҳиятини ўзлаштириш юзасидан қўйилган савол ва топшириқлар ўқувчиларни ўйлашга мажбур қилиши, жавоб беришда муаллиф қўллаган иборалардан, бадий тасвир воситаларидан фойдаланишга қаратилиши, нутқда кўпроқ ўзи учун янги сўз ва ибораларни ишлатишга ундаши лозим.

Матнни ўқиш кўникмасига эгалик, ўз навбатида, ўқувчи нутқини бойитувчи муҳим омиллардан бири саналади.

Ўқитишнинг мустақил қисми бўлган ҳар қандай дарс таълимий, ривожлантирувчи ва тарбиявий мақсадни амалга оширишга хизмат қилади. Ҳар қандай дарснинг умумий мақсади “ўқувчиларга билим бериш ва улар олган билимни амалда қўллай оладиган даражага етказишга эришиш, ҳар бир ўқувчида комил шахсга хос фазилатларни шакллантиришдир [8, 120-б.].

Маълумки, нутқда инсоннинг фикрлари билан биргаликда ҳис-туйғулари ҳам ифодаланади. Бошланғич синфларнинг “Ўқиш китоби” дарсликларида келтирилган бадий матн намуналарини ўрганиш орқали ўқувчилар ўшбу жиҳатни ҳам ўзлаштирадilar. Бадий матн бадий асар мазмунини ифодалаган, функционал жиҳатдан тугалланган, тилнинг тасвирий имкониятлари асосида шаклланган, ўзида турли услуб кўринишларини муаллифнинг бадий ниятига кўра эркин жамлай оладиган, тингловчи ёки ўқувчига эстетик завқ бериш, таъсир этиш хусусиятига эга бўлган ғоят мураккаб бутунлик ҳисобланади [9, 88-б.]. Шундай экан, бадий матн устида ишлашда нутқ ўстириш учун кенг имкониятлар мавжуд.

Ўқиш дарсларида матн устида ишлаш жараёнида асосий эътибор унинг мазмунига қаратилса-да, тузилишини ҳам назардан қочирмаслик керак. Жумладан, воқеа кечаётган шароит, пейзаж, асар қаҳрамонларининг кечмишлари, руҳияти тасвирида ўтган, ҳозирги ёки келаси замон шаклларида фойдаланилишини англаган ўқувчи матн мазмунини оғзаки ҳикоялашда адашмайди. Ўқувчилар диққатини матндаги бир мазмундаги ҳодисалар тасвирида (пейзаж, адабий қаҳрамоннинг руҳий ҳолати, портрети) феъл-кесимлар, одатда, битта замон шаклида бўлишига қаратиш уларнингнафақат ўқиш ва ёзув, балки матн мазмунини идрок этиш ва фикрлаш билан

боғлиқ кўникмаларини шакллантиришга ҳам ёрдам беради.

Матнларда жумлалараро алоқа алоҳида эътиборга молик. Одатда, матннинг айнан бир шахс ёки битта воқеа-ҳодиса ҳақида гап борадиган қисми ўзаро алоқада бўлиб, хатбошидан бошланади. Дарсларда ўқувчиларга матн қисмларини ўқиш ёки кўчириб ёзишни топшириш уларнинг диққатини маълум бир мақсад атрофида бирлаштиришга хизмат қилади.

Матндаги гаплар ўртасида коммуникация вазифалари билан белгиланган муносабатлар, яъни мазмуний алоқа мавжуд. Бу алоқа уни ифода этувчи лексик-грамматик воситалар орқали ўз аксини топади. Ҳар қандай сўзларни гапга бирлаштириб бўлмагани каби ҳар қандай гапларни ҳам битта боғланишли матнга бирлаштириб бўлмайди. Масалан, “Болалар дам олишга кетишди”, “Гуллар очилди”, “Атоқли отлар бош ҳарф билан ёзилади” каби гапларни бир матнга бирлаштириб бўлмайди. Улар турли мазмунга эга бўлгани боис бирор бир муносабатга кўра ҳам бирлаша олмайди.

Умумлаштириш ва хулосалар чиқариш. Бу каби иш турлари матн мазмуни юзасидан умумий хулосалар чиқариш орқали унда акс эттирилган масалаларни чуқур идрок этишга, мавзунинг очилмай қолган қирралари ҳақида мулоҳаза юритишга, ўзлаштирилган билимларни амалда қўллаш кўникмаларини ҳосил қилишга қаратилади.

Матн устида ишлаш жараёнида асар воқеалари юзасидан оғзаки тасвирлаш, қиёслаб ҳикоялар тузиш, адабий қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари, феъл-атворларини тавсифлаш нутқ ўстиришнинг муҳим воситаси саналади. Бу жараёнда ўқувчиларда матнда ифодаланган жараён, ҳодиса, шахс ёки унинг хатти-ҳаракатига нисбатан муносабат шаклланади. Яхшининг нима учун яхшилигини, ёмоннинг нима учун ёмонлигини, асар қаҳрамонларининг қилган ишларининг тўғри ёки нотўғрилигини аниқлаш бошланғич синфларнинг ўқиш дарсларида матн таҳлилининг асосий вазифасидир.

Умумий ўрта таълим мактабларидаги таълимнинг биринчи йилида нутқ

ўстириш бўйича кўзланган натижага эришилмаса, 2-синф ўқиш дарсларида матн устида ишлаш орқали нутқ ўстириш жараёни қийин кечади. Бу эса, ўз навбатида, ўқувчи томонидан барча ўқув предметларининг ўзлаштирилишига салбий таъсир кўрсатади. Шунинг учун ҳам ўқитувчининг ҳар бир дарсни қатъий режа асосида уюштириши тақозо қилинади.

Методика фанида матннинг икки хил йўл билан қайта тасвирланиши қайд қилинади. Булар:

а) сўз билан тасвирлаш; б) график тасвирлаш.

Сўз билан тасвирлаш ўзига хос мураккаб иш тури бўлиб, бунда асарда тасвирланган воқеа, қаҳрамон ёки манзарани сўз ёрдамида аниқ қайта тиклаш кўзда тутилади. Бундай тасвирлаш ўқувчилар нутқини ривожлантиришнинг муҳим воситаларидан бири сифатида сўзларни тўғри танлаш ва талаффуз қилишни талаб этади.

Матнни қайта тасвирлаш матн устида ишлашда катта аҳамиятга эга бўлиб, ўқувчиларнинг ижодий қобилиятларини ривожлантиради. Қайта тасвирлашдан тўғри фойдаланиш эса асарда ёзувчи тасвирлаётган ҳаётий манзараларни ўқувчиларнинг аниқ тасаввур қилишлари учун қулай шароит яратади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Мирзиёев Ш.М. Ўзбек тили халқимиз учун миллий ўзлигимиз ва мустақил давлатчилик тимсоли, бебаҳо маънавий бойлик, буюк қадриятдир // <https://religions.uz/news/detail?id=1227>
2. Бошланғич таълим Концепцияси / Муаллифлар: Қ.А.Абдуллаева, Р.Ғ.Сафарова, М.О.Очилов, К.Н.Назаров, Н.У.Бикбаева, М.А.Зайнитдинова // *Boshlang'ich ta'lim j.* – Т.: 1998. № 6. – 12-18-б.
3. Uzviylashtirilgan Davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi (Ona tili. O'qish. Matematika. Atrofimizdagi olam. Tabiatshunoslik (1–4-sinflar)). – Т.: RTM, 2010. – 144 б.
4. Pulatova, A. Y. (2021). Scientific and Theoretical Foundations of an Integrative Approach to the Formation of Literary Concepts in Primary School Students. *Middle European Scientific Bulletin*, 8.
5. Asadovna, Y. (2021). Psychological Characteristics of Speech Cultivation by Working on the Text in Primary School Reading Lessons. *Annals of the Romanian Society for Cell Biology*, 437-446.
6. Polatovna, A. Y. (2021). Psychological characteristics of speech cultivation by working on the text in primary school reading lessons. *ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL*, 11(1), 490-501.
7. Pulotova, Y. (2021). Principles of Integration of Primary School Mother Tongue and Learning Classes. *International Journal of Culture and Modernity*, 11, 185-191.
8. Asadovna, P. Y. (2021). Methods of working on the text in the integration of primary school reading lessons. *Middle European Scientific Bulletin*, 11.
9. Asadovna, P. Y. (2021). An integrative approach in speech development by working on m atn in reading lessons. *Middle European Scientific Bulletin*, 11.
10. Khamraev, A. R. (2019). Modeling Teacher's Activity in Designing Students' Creative Activities. *Eastern European Scientific Journal*, (1).
11. Hamroev, A. R. (2019). Modeling activities of teachers when designing creative activities of students. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 2019.
12. Kamroev, A. (2019). STUDENTS'CREATIVE ACTIVITIES IN DESIGNING MOTHER TONGUE EDUCATION. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 1(7), 285-296.
13. Хамраев, А. (2018). Моделирование деятельности учителя при проектировании творческой деятельности учащихся. *Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи*, (2), 23-26.
14. Adizov, B. R., & Khamroev, A. R. Modeling activities of teachers when designing creative activities of students. *Ilmiy xabarnoma*, 69.
15. Ҳамроев, Р. (2014). БОШЛАНҒИЧ ТАЪЛИМНИ ИЖОДИЙ ТАШКИЛ ЭТИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ. *ВЕСТНИК КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ БЕРДАХА*, 22(1), 53-58.

16. Hamroyev, R. A., Qoldoshev, A. R., & Hasanova, A. M. (2021). Methods of teaching 1st grade students to use writing tools effectively. Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR), 10(1), 168-174.
17. Hamroyev, A. R. (2021). Designing students' creative activity in primary school mother tongue education as a methodological problem. Middle European Scientific Bulletin, 11.
18. Azimov, Y. (2003). Hamroyev A//Husnixat va uni oqitish usuliyoti (Maruza matnlari).
19. Khamroev, A. (2021). Quality and effectiveness for design of learning outcomes in the language teaching. ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL, 11(1), 549-558.
20. Tog'ayeva, U. (2021). Роль проектного обучения в совершенствовании модуля методики обучения родному языку. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz), 8(8).
21. Tog'ayeva, U. S. Q. (2021). ONA TILI O'QITISH METODIKASI MODULINI TAKOMILLASHTIRISHDA LOYIHAVIY TA'LIMDAN FOYDALANISH. Scientific progress, 2(7), 1022-1026.
22. Tog'ayeva, U. (2021). ONA TILI O'QITISH METODIKASI. MODULINI O'QITISHDA AXBOROT KOMMUNIKATSIYA TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH//ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz), 1(1).
23. Tog'ayeva, U. (2020). IMPROVING THE MODULE" MOTHER TONGUE TEACHING METHOD" IN PROJECT EDUCATIONAL INSTRUCTIONS. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz), 2(2).
24. Tog'ayeva, U. (2020). SCIENTIFIC-THEORETICAL BASES OF USE OF PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN TEACHING METHODS OF MOTHER TONGUE. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz), 2(2).
25. Наврузова, М. Г. (2020). Креативность педагога-условие инновационности его профессиональной деятельности. Вопросы науки и образования, (11 (95)), 109-111.
26. Xayrullayeva, D. (2021). BOSHLANG 'ICH SINFLARDA ONA TILI TA'LIMINING ANAMIYATI. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz), 8(8).
27. Dilnoza, X. (2022). 1-SINF "ONA TILI VA O'QISH SAVODXONLIGI" DARSLARIDA ETNOPEDAGOGIKA NAMUNALARINI O'RGATISH METODIKASI. БАРҚАРОРЛИК ВА ЕТАКЧИ ТАДҚИҚОТЛАР ОНЛАЙН ИЛМИЙ ЖУРНАЛИ, 2(4), 337-341.
28. Abdurakhimovna K. S. Main Subject way of" Zarbulmasal" //EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION. – 2022. – Т. 2. – №. 2. – С. 286-290.
29. N.Y. Ubaydullaevna. Ethnic expressions of uzbek folk names. Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR) 9 (5), 316-320
30. Hamroyev, A. R. (2021). Designing students' creative activity in primary school mother tongue education as a methodological problem. Middle European Scientific Bulletin, 11.

31. Davronov, D. I. (2021). Methodological Possibilities of using the Media Education System in the Educational Process. International Journal of Culture and Modernity, 11, 32-37.
32. Davronov, D. (2019). REVISITING VALUATION METHODS OF TECH COMPANIES (Doctoral dissertation, Central European University).